

teşvik eden de oydu. Tarihî kaynaklar Kurtuba'daki (Cordoba) kûmislerin ancak bir kısmı hakkında bilgi vermektedir. Bunların ilki İslâm kaynaklarında Artubâs diye zikredilen, I. Abdurrahman'ın tayin ettiği Ardobas'tır. Ardobas, fetihten itibaren kardeşleriyle beraber Araplar'la iş birliği içine girmiş, karşılığında da "safâye'l-mülûk" denilen hükümdarlara mahsus verimli topraklar onların idaresine bırakılmıştı. Kûmis b. Antoniano ise Endülüs Emevî Devleti'nde en üst düzeyde kâtiplik yapmıştı. Endülüs'te hükümdarın kâtipleri ve diğer çalışanlar için pazar gününü ilk defa tatil ilân eden odur. Kûmis b. Antoniano hem müslümanlar hem de hıristiyanlar arasında nüfuz sahibi olan en önemli kişilerden biriydi. İslâm'a girmesinden (246/860 yılı civarı) önce hıristiyanların cizyesini toplamakla görevliydi ve 852 yılının yaz mevsiminde yapılan, İslâm ve İslâm'ın peygamberi aleyhinde konuşmayı, ayrıca antiharı yasaklayan kararların alındığı Kurtuba kiliseleri toplantısında Emîr Muhammed'i temsil etmişti.

Endülüs Emevîleri döneminde Kurtuba'da muhtemelen kûmislik dairesinin bulunmasından dolayı Kûmispazarı (Süveykâtü'l-kûmis) denilen bir meydan vardı. İslâm tarihi kaynakları, I. Haçlı Seferi'nden sonra Ortadoğu'da faaliyette bulunan Haçlı liderleri için de kûmis unvanını kullanmışlardır (Osmanlı Devleti'nde hıristiyan cemaat önderleri için bk. KOCA-BAŞI).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, 31, 57, 95-96; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 96; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, II, 138, 142; V, 94, 197, 335-336, 341-343, 381, 397-398, 402, 467-468, 484-485; III, 89, 92, 102, 126; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Coğrafiyyetü'l-Endelüs ve Ürubbâ* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1387/1968, s. 99; İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-küttâb* (nşr. Sâlih el-Eşter), Beyrut 1406/1986, s. 210; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 106, 142, 148; III, 69-73; a.e. (Kettânî), s. 42, 53, 110, 124-126, 130; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 103, 107, 110; II, 42-46, 85, 98; IV, 483; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 134, 179-185; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 258, 265-268, 383, 390-391; IV, 444, 451; Selâvî, *el-İstikşâ*, II, 151; Fr. Simonet, *Historia de los mozârabes de España*, Madrid 1983, I, 111-112; II, 400, 402, 411, 434-435, 444-445; *España musulmana*, Madrid 1973, V, 121; J. Gil, *Corpus scriptorum Muzarabiorum*, Madrid 1973, s. 214, 402, 551, 554, 560, 581; R. Arié, *España musulmana*, Barcelona 1984, tür.yer.; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997, s. 23-24; P. Chalmeta, "Kûmis", *El'* (İng.), V, 376-377.

CÂSİM EL-UBÛDÎ

KUMMÎ, Muhammed b. Hasan (محمد بن الحسن القمي)

Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen
b. Ferrûh es-Saffâr el-Kummî
(ö. 290/903)

İlk dönem

Şîhî hadis ve fıkıh âlimlerinden.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Onuncu imam Ali el-Hâdî ve on birinci imam Hasan el-Askerî zamanında yaşadı. Ebû Ca'fer el-Tûsî ve onu takip eden bazı kaynaklarda Hasan el-Askerî'nin talebesi olduğu kaydedilirse de gerek kendi eseri *Beşâ'irü'd-derecât*'ta gerekse daha sonraki kaynaklarda ondan doğrudan hiçbir rivayete yer verilmemesi Askerî ile ilişkisinin ancak mektup yoluyla olduğunu düşündürmekte ve imamlardan diğer râviler vasıtasıyla nakilde bulunduğunu göstermektedir (Mohammad Ali Amir-Moezzi, CCLXXX [1992], s. 232-233). Güvenilir ve saygın bir kişi olarak tanındığı ve rivayetlerinde pek az kesiklik bulunduğu belirtilen Kummî'nin hadis naklettiği 150 kadar hocası arasında Ahmed b. Muhammed el-Berkî, Ahmed b. Mûsâ el-Haşşâb, Hüseyin b. Muhammed el-Kâşânî, Muhammed b. Hâlid et-Tayâlisî, Muâviye b. Hakem, İsmâil el-Cu'fî ve Ebû'l-Cevzâ Münebbih b. Abdullah bulunmaktadır. Kendisinden Küleynî, Ebû'l-Hasan İbn Bâbeveyh, Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî, Muhammed b. Ca'fer el-Müeddib, Muhammed b. Hasan b. Velîd ve Muhammed b. Yahyâ el-Attâr gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Ahmed b. Ali en-Necâşî ise ona ulaşan senedlerinde iki veya üç râvi zikretmişlerdir. Kummî, on birinci imamın vefatıyla (260/874) başlayan küçük gaybet döneminde uzun süre yaşadıkdan sonra 290 (903) yılında Kum'da vefat etti.

Eserleri. Necâşî'nin verdiği listede Kummî'nin otuz beş eserinin adı zikredilmekte, çağdaş kaynakların bir kısmında bu sayının otuz yedi olarak kaydedilmesinin söz konusu listedeki bazı isimlerin bölünmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dönemin geleneğine uygun olarak belli bir konudaki hadislerin derlendiği tahmin edilen bu kitapların çoğu daha sonraki genel fıkıh kitaplarının bölüm başlıklarını taşımaktadır (salât, sıyâm, hac, nikâh, hudûd gibi). Bunların bir kısmı âdâb ve ahlâk (kitâbü'l-mürüvve, kitâbü'z-zühd, kitâbü'd-duâ), önemli bir kısmı da Şîa doktrinleriyle ilgili çeşitli konulara dair hadisleri ihtiva etmektedir (kitâbü'r-

red ale'l-gulât, kitâbü't-takiyye, kitâbü'l-mü'min, kitâbü'l-melâhim, kitâbü'l-menâkib, kitâbü'l-mesâlib, kitâbü mâ ruviye fi evlâdi'l-eimme gibi).

Kummî, asıl şöhretini bugüne ulaşan tek kitabı *Beşâ'irü'd-derecât* ile yapmıştır. Tam adı *Beşâ'irü'd-derecât fi 'ulûmi Âli Muhammed ve mâ haşşa-hümü'llâhu bih* (... fi'l-makâmât ve fe-zâ'ili Ehli'l-beyt veya ... fi fe-zâ'ili Âli Muhammed) olan eser on bölümden oluşmakta ve bazı tekrarlarla birlikte 1881 hadis ihtiva etmektedir. Kaynaklarda eserin küçük ve büyük olmak üzere iki versiyonunun olduğu belirtilmekte, bugüne ulaşan farklı nüshalar da ilk metnin daha sonra yapılan ilâvelerle geliştirildiğini göstermektedir. İmâmiyye Şîasının imam anlayışıyla ilgili, ilk dönem İmâmîliğinin metafizik ve mistik temelini oluşturan hadislerin derlendiği en eski sistematik kaynak olan *Beşâ'irü'd-derecât*'in bu önemine rağmen İmâmiyye çevrelerinde gerekli ilgiyi görmemesi dikkat çekmektedir. Kummî ile aynı geleneğe mensup olmakla birlikte Küleynî ve Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh'in eserleri üzerine birçok çalışma yapılmasına, Farsça'ya tercüme edilmelerine ve defalarca basılmalarına rağmen *Beşâ'irü'd-derecât* üzerine henüz bir şerh yazılmadığı gibi 1285 (1868) yılında Tahran'da yapılan taş baskısından sonra (Mirza Hüseyin Nûrî'nin *Nefesü'r-rahmân fi fe-zâ'ili's-Selmân* adlı eseriyle birlikte) 1960'lardaki yetersiz ve hatalı baskısından başka (nşr. Mirza Muhsin Kûçebâğî, Tebriz 1380-1381; Kum 1374, 1404) neşri de gerçekleştirilmemiştir.

Tûsî ve Necâşî'nin, Kummî'nin asıl râvisi olarak gösterdikleri hadis âlimi, fakih ve müfessir Muhammed b. Hasan b. Velîd'in *Beşâ'irü'd-derecât* dışındaki bütün eserlerini rivayet ettiğini belirtmeleri ve bu eseri başkasının rivayetiyle nakletmeleri yanında İbn Dâvûd el-Hillî ve Erdebîlî gibi müelliflerin onu bir yerde güvenilir bir râvi, bir diğer yerde bu hususa işaret etmeden *Beşâ'irü'd-derecât* müellifi olarak iki farklı şahsiyet gibi kaydetmeleri ilginçtir. Küleynî'den Muhammed Bâkr el-Meclisî'ye kadar hadis tedvin eden âlimlerin sıkça atıfta buldukları bu eser ve müellifi konusunda Şîa kaynaklarındaki bu tereddüt-lü ve kararsız tavır, Meclisî'nin Kummî'ye ait bütün eserlerin râvisi olan talebesi İbnü'l-Velîd'in, ihtiva ettiği aşırı görüşler sebebiyle *Beşâ'irü'd-derecât*'ı rivayet etmediğine dair sözlerle (Mohammad Ali Amir-Moezzi, CCLXXX [1992], s. 230) bir

ölçüde açıklık kazanmaktadır. Saffâr el-Kummî ve eseri üzerine bir çalışma yapan M. Ali Emîr-Muizzî *Beşâ'î-rü'd-derecât'a* yönelik bu şüpheli tavrı, Şeyh Müfid (ö. 413/1022) ve izleyicileri eliyle Şii dünyasında hâkim duruma gelen diyalektik ve rasyonel kelâm akımının etkisine bağlamaktadır (a.g.e., CCLXXX [1992], s. 227-230). Kummî'nin eserinde yer alan bâtinî ve mistik mahiyette birçok hadis, daha talebesi Küleynî'den itibaren ihmal edilmeye ve hadis mecmualarına alınmamaya başlanmış, Tûsî, Allâme el-Hillî ve Hür el-Âmilî gibi rasyonel kelâm ve fıkıh geleneğine mensup müellifler de ondan sadece fıkıha dair hadisler nakletmişlerdir. Bununla birlikte Kummî'nin eseri, İmâmîyye doktrinine dair hadisleri toplayan ilk büyük mecmualardan biri ve bâtinî yaklaşım üzerine en eski kaynak olarak önemini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hasan el-Kummî, *Beşâ'î-rü'd-derecât* (nşr. Mirza Muhsin Kûçebâği), Kum 1374, neşredenin girişi, s. 3-19; Ahmed b. Ali en-Necâsî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâfî), Beyrut 1408/1988, II, 252-253; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Fihrist*, Beyrut 1403/1983, s. 174; Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *er-Ricâl* (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Nefes 1392/1972, s. 170; Muhammed b. Ali el-Erdebilî, *Câmi'u'r-ruvât*, Beyrut 1403/1983, II, 93-94, 95-96; Tebrîzî, *Reyhâne-tü'l-edeb*, III, 453; Sezgin, *GAS*, I, 538; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşâni'î-Şi'a*, Beyrut 1403/1983, III, 124-125; Ebû'l-Kâsim el-Hûfî, *Mu'cemü ricâl'l-hadis*, Beyrut 1409/1989, XV, 247-250; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Saffâr al-Qummî (M. 290/902-3) et son Kitâb Basâ'ir al-Darajât", *JA*, CCLXXX (1992), s. 221-250; *DMT*, IV, 493; Mâlik Hüseyinî, "Beşâ'î-rü'd-derecât", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1376, III, 471-472.

AHMET ÖZEL

KUMMÎ, Sa'd b. Abdullah

(سعد بن عبدالله القمى)

Ebû Halef (Ebû'l-Kâsim) Sa'd b. Abdillâh el-Kummî (ö. 301/913-14)

Şîa fırkalarına dair kaleme aldığı *el-Makâlât ve'l-firak* adlı eseriyle tanınan Şii âlimi (bk. el-MAKÂLÂT ve'l-FIRAK).

KUMMÎ, Şeyh Sadûk

(bk. İBN BÂBEVEYH, Şeyh Sadûk).

KUMRAL ABDAL

(bk. ABDAL KUMRAL).

KUMUKLAR

Dağıstan'da yaşayan müslüman bir Türk kavmi.

Etnik menşeleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte genelde Oğuz ve Kıpçak Türkleri'nin karışmasıyla ortaya çıkan bir kol olduğu kabul edilir. Kumık, Kumih, Kumuh, Gumik ve Gumuh şekillerinde de yazıldığı görülen ismin geçtiği en eski kaynak bir bey adı olarak kaydedildiği *Divânü Lugâti't-Türk'tür* (*Divânü Lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 339). Bazı araştırmacılar, Kumuk adının Kazı (Gazi) Kumuklar'ın (Lekler) yoğun biçimde buldukları Kumuk kasabasından geldiğini söylemişlerse de bu mesele henüz bir çözüme kavuşturulamamıştır. Kumuklar, Dağıstan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda Hazar denizi sahili boyunca yüksek kesimlerde yaşamaktadır. Bir kısmının Sovyetler Birliği döneminde Türkiye, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Suriye ve İran topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Kumuklar, Dağıstan'da başta Mahaçkale olmak üzere Temürhan-Şura, İzberbaş, Kaspysk, Kızılyurt, Hasavyurt ve Kızılyar gibi şehirlerde otururlar; bunların nüfusu 251.000 (1996), Dağıstan dışındakilerin nüfusu ise 100.000 civarındadır.

Kumuk tarihi Kafkasya'da bulunan birçok etnik grubun tarihiyle iç içedir. Milâdî VII. yüzyılda bölgenin Hazar Devleti sınırları içinde kalmasıyla birlikte Oğuz-Kıpçak boylarının kaynaşması sonucunda teşekkül eden Kumuklar'ın XII. yüzyılda, buranın önceki sakinleri olan Kazı Kumuklar'ı dağlara sıkıştırarak bu toprakları kendilerine yurt edindikleri söylenmektedir. Hazarlar'ın yıkılmasından sonra Kumuklar'ın kurduğu ilk siyasî birlik "şamhallık" denilen feodal bir beylik hüviyetindeydi ve sınırları güneyde Derbend'den kuzeyde Kabartay'a kadar uzanıyordu. Evliya Çelebi bu beyliğin toprakları için "Kumuğistan" ve "Dağıstân-ı Kumuk" tabirlerini kullanmıştır (*Seyahatnâme*, II, 305). Şamhal dağlık bölgede ikamet ederdi. Şamhal Çoban'ın 986'da (1578) ölümü üzerine yerine geçen oğlu Sultan But zamanında idare merkezi Temürhan-Şura'ya nakledildi. Bu beyliğin Dağıstan'ın en kuzeyinde yer alması, Kazan ve Astarhan hanlıklarının yıkılmasından sonra daha güneye inme fırsatı bulan Ruslar'la Kumuklar'ın karşı karşıya gelmesine yol açtı. Kumuklar, 1586 yılından itibaren başlayan Rus saldırılarına ve iş-

gal hareketlerine karşı, diğer müslüman Kafkas kavimleriyle birlikte XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlılar'ın da desteğini alarak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürekli karşı koydular.

İran, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin menfaat çatışmalarına sahne olan Kumuk Şamhallığı bu mücadeleler sırasında sürekli biçimde toprak kaybetti ve sonuçta Ruslar şamhalların bağımsız yönetimlerine son verdiler (1725). 1765'te Kumuklar'ın hâkimiyetindeki topraklar Hazar denizi sahilinde yer alan çok dar bir bölgeden ibaretti. Şeyh Şâmil'in Ruslar'a karşı verdiği mücadelenin netice itibarıyla başarısızlığa uğramasının (1859) ardından Kumuklar ve diğer Dağıstan kavimleri 1867 yılına kadar Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altına girdiler.

Kumuklar, 1917 Bolşevik İhtilâli yıllarında Kuzey Kafkasya halklarının bağımsızlık mücadelelerine aktif bir şekilde katılarak Kuzey Kafkasya Demokratik Cumhuriyeti, Tersk Dağıstan ve Güneydoğu Birliği'nin önemli bir unsuru oldular ve İslâm ittifakı taraftarı muhafazakâr çevrelere karşı Türkleşmiş bir Dağıstan idealini savundular. Bu sıralarda 1918 işgal hareketini başlatan Ruslar Dağıstan'ı ele geçirdiler ve 1921'de özerk bir cumhuriyet haline getirdiler; Kumukça bu cumhuriyetin yedi resmî dilinden biri oldu. Sovyetler, özellikle Kumuklar üzerinde büyük bir baskı uygulayarak bağımsızlık yanlısı birçok Dağıstanlı aydını saf dışı ettiler. Ancak onların bu tutumuna rağmen Kumuklar millî kimliklerini muhafaza etmeyi başardılar. Nitekim Sovyet rejiminin dağılmasının ardından Dağıstan'da ilk millî teşkilât Kumuklar tarafından kuruldu.

Sovyetler'in dağılmasından sonra Salav Aliyev liderliğinde kültürel, siyasî ve ekonomik hakların savunulması amacıyla kurulan Tenglik (teklük, birlik) adındaki millî teşkilâtın etrafında toplanan Kumuklar, 1991 yılında üzerlerinde baskı kurmaya çalışan Avarlar'a karşı silâhlanarak yer yer çatışmalara girdiler; çatışmalar ancak özerk hükümetin çabaları ile büyümeden önlenebildi. Daha sonra gerek merkezî hükümetin gerekse özerk hükümetin Tenglik'in Türkçü faaliyetlerinden rahatsızlık duyması üzerine 1994'te Kumuk Halk Komitesi adıyla bir teşkilât kurulduysa da Kumuk halkı ve aydınları Tenglik etrafında toplanmaya ve faaliyetlerini desteklemeye devam ettiler. Halen bu faaliyetleri duyurmak için bir de bülten çıkarılmaktadır.